
ОЛЬШЕВСКА Я.О.,
викладач, кафедра політико-
психологічних проблем
суспільного розвитку; аспірантка
кафедри теоретичної та
консультативної психології
Інституту соціології, психології та
соціальних комунікацій,
НПУ імені М. П. Драгоманова,
м. Київ, Україна

ПОНЯТТЯ “ОСОБИСТІСНО- ПРОФЕСІЙНОЇ ПОЗИЦІЇ” ВИКЛАДАЧА В ПЕДАГОГІЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті розкрито особливості феномену «особистісно-професійної позиції» педагогів, визначено й охарактеризовано спільні і відмінні риси різних психологічних та соціальних поглядів на поняття позиція, а також охарактеризовано головну сутність поняття позиція та її особливості.

Ключові слова: позиція, професійна позиція, особистісно-професійна позиція, педагогічна позиція.

В статье раскрыты особенности феномена «личностно-профессиональной позиции» педагогов, определены и охарактеризованы общие и отличительные черты различных психологических и социальных взглядов на понятие позиция, а также охарактеризована главная сущность понятия позиция и ее особенности.

Ключевые слова: позиция, профессиональная позиция, личностно-профессиональная позиция, педагогична позиція.

The article describes the features of the phenomenon of “personal and professional positions” teachers identified and characterized the common and different features of various psychological and social views on the concept of position, and also describes the main essence of the concept of attitude and its features. Vznachaeysya vazhlyve values osobistisno-profesiynoi pozitsii s point Zora sub’ektivnosti in sistemi vidnosin “vkladach-student” in that pedagogichniy diyalnosti

at BIS. Rozkrivaetsya sutnist sukupnosti riznomanitnih pidhodiv on definitsiyu "pozitsiya", scho spriyae viniknennnyu dostatnoi kilkosti ii klasifikatsiy, SSMSC on svoiy suti toil rizne pidruntya. Rozkrivaetsya problem pedagogichnoi pozitsii from The Teaching-vihovnomu protsesi at BIS. Ponyattya "pozitsiya" widely zastosovuetsya in filosofskiy, sotsiologichniy, psihologichniy literaturi. Dana ponyattya Je dosit bagatogrannim for svoim zmistom, vono rozglyadaetsya, yak usually riznoplanovo.

Key words: *attitude, professional attitude, personal and professional position, pedahohchna position.*

Постановка проблеми. Процес здобуття людиною освіти – це набуття та збагачення особистістю культурно оформлених зразків поведінки і діяльності, а також сталих форм громадського життя. Основний напрям розвитку освіти в Україні, окреслений в першій чверті ХХІ століття – це особистісна орієнтація освіти [14, с. 4]. На нашу думку, особистісна орієнтація освіти в першу чергу залежить від рівня особистісної наповненості кожного окремого педагога у вищій школі.

Нині на поприщі великого масиву наукових розвідок педагогічної діяльності, все чіткішого окрасу набуває потреба у вивченні педагогічної діяльності, а також суб'єктів педагогічного процесу у вищій школі, спрямованої на розвиток особистості майбутнього педагога. Відмітимо, що проблема суб'єктності людини, сьогодні стала особливо актуальною у психолого-педагогічних дослідженнях. А в останні десятиліття віднайшла своє віддзеркалення у низці наукових праць вітчизняних та зарубіжних дослідників.

Актуальність проблеми визначається важливим значенням особистісно-професійної позиції з точки зору суб'єктивності у системі відносин «викладач-студент» та в педагогічній

діяльності у ВНЗ. Сукупність різноманітних підходів на дефініцію «позиція» сприяє виникненню достатньої кількості її класифікацій, які по своїй суті мають різне підґрунтя. Необхідність вивчення даної проблеми продиктована рядом обставин теоретичного і практичного характеру.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема педагогічної позиції у навчально-виховному процесі досліджувалася науковцями в різних аспектах.

«Позиція особистості» – це поняття, що широко застосовується у філософській, соціологічній, психологічній літературі. Дане поняття є досить багатограним за своїм змістом, воно розглядається, як правило, різнопланово. Вперше це поняття було запропоноване А. Адлером [22]. Він розглядав позицію як головну рушійну силу й умову психологічного і соціального розвитку людини.

У довідковій літературі виокремлено кілька визначень. Позиція (від лат. *positio* – положення) – положення, розстановка, розміщення; перенесення; погляд, думка з якогось питання [21].

Позиція (від лат. *positio* – положення):

1) положення, розміщення, розташування чогось;

2) думка, ставлення до якого-небудь питання, явища, події, що визначає характер дій, поведінку [19].

Позиція (лат. *positio* – положення) – 1) стійка система ставлення людини до певних сторін дійсності, що проявляється у відповідній поведінці, вчинках. Позиція – утворення, що розвивається. Зрілість позиції характеризується несутеречністю й порівняною стабільністю; 2) інтегральна, найбільш узагальнена характеристика становища індивіда в статусно-рольовій внутрішньогруповій структурі [23].

Термін «позиція» (від лат. *positio*) означає точку зору, ставлення до якого-небудь питання, справи, які визначають характер дій, поведінку [21].

З точки зору філософії поняття «позиція особистості» найчастіше використовується в значенні – точки зору, думки.

Соціологи, оперуючи поняттям «позиція особистості», використовують його для позначення статусу (становища) індивіда в соціальній системі, який визначається відповідно до економічних, професійних, етнічних ознак, специфічних для цієї системи. Поняття «статус» також застосовується в співвідношенні з поняттям «соціальна роль». При цьому статус означає сукупність прав і обов'язків, а роль – динамічний аспект, тобто певну поведінку. Досить часто поняття «статус» психологізується і зводиться по суті до уявлень індивіда про власну позицію [4].

У психології поняття «позиція особистості» використовується у двох значеннях:

- стійка система ставлень людини до певних аспектів дійсності, яка проявляється у відповідній поведінці і вчинках;
- інтегральна, найбільш узагальнена характеристика станови-

ща індивіда у статусно-рольовій внутрішньогруповій структурі [19].

В останньому випадку це поняття близьке за значенням до соціальної позиції.

Формування цілей статті. Метою дослідження є теоретичне обґрунтування концептуальних засад феномену «особистісно-професійної позиції» та визначення його провідної ролі в процесі педагогічної діяльності викладача у вищій школі.

Виклад основного матеріалу. На основі теоретичного аналізу проблеми, було виділено сім основних напрямів дослідження позиції, виходячи з різних теоретичних засад. 1). Позиція – *поняття яке розглядається у значенні статусу, ролі, місця індивіда в групі чи системі відношень у суспільстві* поняття «позиція особистості» розглядається в роботах Г. М. Андреевої [4], Ю. Б. Гіппенрейтер [12], О. В. Киричука [11], І. С. Кона [13].

2). Позиція – *це стійкий компонент структури особистості.*

У роботах таких авторів, як К. О. Абульханова-Славська [1], Б. Г. Ананьєв [3], О. Г. Асмолов [7], Л. І. Божович [9], М. Й. Боришевський [9], Б. С. Братусь [10], В. І. Войтко [18], І. М. Міхеєва [16], В. М. М'ясищев [17], С. Л. Рубінштейн [20] позиція особистості виступає як *стійкий компонент структури особистості, як її ядро*, хоча і розглядається в розрізі таких проблем, як ставлення, активність, мотивація, особистісна зрілість, самосвідомість, особистісний смисл.

3). Позиція – *як основа життєвих ставлень, які визначають поведінку і вчинки людини, спосіб включення в загальний хід життя.*

Так, на думку В. І. Войтка, позиція особистості відбиває стійку усвідомлену сукупність ставлень людини до

праці, до суспільства, до інших людей і до самої себе, що виявляється через систему установок і мотивів, цілей і цінностей, якими особистість керується у своїй діяльності [18].

4). *Позиція – як свідомо самоактивність індивіда.* Так, К. О. Абульханова-Славська розглядає позицію в контексті активності особистості, в розумінні якої провідна роль відводиться свідомості в її співвідношенні з діяльністю [1].

5). *Позиція – як найвищий рівень інтеграції індивідуального розвитку особистості.* Так, у роботах Л. Л. Анцифорової позиція розглядається в ракурсі індивідуального становлення особистості на всіх етапах життєвого шляху і виступає у вигляді найвищого рівня інтеграції психологічної організації особистості – її зрілості [5].

6). *Позиція – як система усвідомлених загальних смислових утворень.*

На думку О. Г. Асмолова, категорія особистісного смислу є індивідуалізованим відображенням дійсності, яке виражає ставлення особистості до тих об'єктів заради яких розгортається її діяльність і спілкування [7].

7). *Позиція – як когнітивна та емоційна структура,* за допомогою якої задається схема інтерпретації ставлень до дійсності. В такому сенсі позиція близька за значенням до таких понять, як установка, атитюд.

Д. Н. Узнадзе розглядав установку як узагальнений стан, як модус цілісного суб'єкта (особистості) в кожен дискретний момент його діяльності. Модус є найвищим рівнем організації «людських сил» і фокусує всі внутрішні динамічні ставлення. На його базі виникає певним чином організована і спрямована діяльність, яка урівноважує відношення між індивідом і середовищем [17].

Сьогодні, викладач вищої школи,

має дуже широкий зовнішній та внутрішній репертуар позицій.

Позиція педагога – це система інтелектуальних та емоційно-оцінних ставлень до світу, що є джерелом його активності. Вона обумовлюється тими вимогами, очікуваннями та можливостями, які пред'являються з боку суспільства [19].

Педагогічна позиція – продукт педагогічного мислення, наслідок усвідомлення природи виховного процесу і водночас показник рівня професійної готовності до роботи зі студентами. Це те положення, яке викладач попередньо займає по відношенню до студентів у взаємодії з ними і яке визначає всю подальшу професійну поведінку викладача [21].

Педагогічна позиція визначається, з одного боку, тими вимогами, очікуваннями і можливостями, які пред'являє і надає педагогу суспільство, з іншого боку, діють внутрішні, особисті джерела активності – потяги, переживання, мотиви, ціннісні орієнтації, світогляд, ідеали. У позиції педагога виявляється його особистість, характер соціальної орієнтації, тип громадянської поведінки та діяльності викладача. Позиція особистості педагога визначає вектор його професійної діяльності, відображає специфіку індивідуальної свідомості, сукупності значущих цінностей і міжособистісних відносин.

Важливу роль, серед зовнішнього та внутрішнього репертуару позицій педагога, у професійній діяльності відіграє професійна позиція, яка визначає особистісне ставлення до тієї діяльності, якою займається людина, до себе самого у цій діяльності. «Людина може жити своєю професією тільки тоді, коли вона прагне пізнати через неї самого себе, і саме таким шляхом вона може принести найбільшу користь суспільству», – писав Ш. О. Амо-

нашвілі [1, с. 27].

Поняття «професійна позиція педагога» у науковій літературі зустрічається досить часто. В активний науковий обіг це поняття ввійшло порівняно недавно завдяки роботам Б. Г. Ананьєва, Л. І. Божович, В. М. М'ясищева, С. Л. Рубінштейна та іншим.

Професійна позиція – це точка зору, відношення до призначення своєї професії; це система інтелектуальних, вольових і емоційно-оцінних відносин до світу, педагогічної дійсності і педагогічної діяльності [4, с. 418].

Професійна позиція педагога виражає ті ставлення викладача до студентів, до себе, до колег тощо, які встановлюють його професійні дії та поведінку.

Відповідно до підходу А. К. Маркової [15], поняття «професійна педагогічна позиція» визначає стійкі системи ставлень викладача до студентів, до себе, до колег, визначає його поведінку, стиль життя і діяльності.

Розглядаючи професійну позицію в рамках проблеми творчої самореалізації педагога, Л. В. Ведернікова стверджує, що «педагог, який прагне до самореалізації, хоче бути, а не здаватися або просто працювати педагогом, тобто він орієнтується не на роль і функції, а на позицію педагога як найвищу цінність» [15, с. 50].

Як інтегративну характеристику особистості педагога розглядає професійно-педагогічну позицію у своєму дослідженні Е. І. Артамонова. На думку вченої, це поняття виражає суб'єктну систему відносин, теоретико-методологічних знань, ціннісних орієнтацій і визначальний рефлексивно особистісний спосіб педагогічної діяльності. У структуру трактованої так позиції педагога входять: особистісна концепція життя; система установок, що визначають єдину спрямованість осо-

бистості на ідеал («Я-концептуальне»); переконання (включаючи релігійні), поважне відношення до переконань інших людей, розуміння ролі переконань у своєму професійному становленні («Я-ідеологічне»); норми й правила поведінки педагога, що існують у суспільстві, поведінкові стереотипи, пов'язані із соціальною роллю педагога («Я-юридичне»); етика й етикетика поведінки викладача («Я-етичне») [8, с. 17].

До професійної позиції викладача відноситься й те, що, за словами автора, пов'язує її зі стилем духовності: по-перше, гуманні установки, що диктують індивідові оцінки соціальних процесів і його власних вчинків («Я-законодавче»); по-друге, набір символів і відповідних їм значень, знань, необхідний для опису процесів і для розуміння сенсів і ціннісних орієнтацій педагогічної діяльності («Я-інформаційне»); по-третє, високі результати пізнання, прояв якостей духовності вчителя в його поведінці («Я-виконавче») [8, с. 17].

Професійна позиція відбиває стійку, усвідомлену сукупність ставлень спеціаліста до обраної професії, спосіб самовизначення викладача, прийняття і реалізації ним власної професійно-діяльнісної і особистісної концепції.

Професійна позиція багато в чому віддзеркалює особистісну позицію, формується життєвим досвідом і діяльністю суб'єкта, при цьому головним джерелом її формування є світогляд людини, система життєвих цінностей, професійного досвіду, набуті знання, вміння, навички. Як наслідок, позиція відтворює ціннісно-сміслові і разом з тим життєво-практичні узагальнення.

Оскільки професійна позиція педагога – це не тільки його діяльнісне вираження, а ще й особистісна характеристика викладача, то вона вимагає

розгляду в суб'єктно-діяльнісному контексті. Неодноразовий прояв самостійного вибору суб'єкта у системі його відносин є виявом професійної позиції. Будучи стійкою, розвивальною характеристикою, її неможливо сформулювати одномоментно. Для цього потрібно виокремити провідні, вибіркові відносини, зробити їх домінуючими в подальшій діяльності, відзначивши усвідомленість цих відносин, тобто зайняти стратегічну й тактичну позицію [15, с. 48-49].

У цьому контексті особливого значення набуває професійна позиція педагога, яку В. О. Сластьонін трактує як систему інтелектуальних, вольових і емоційно-оцінних відносин зі світом педагогічної дійсності і діяльності, що є джерелом активності вихователя. Цю систему визначають, з одного боку, тими вимогами, очікуваннями і можливостями, які ставить та надає педагогу суспільство, а з іншого – діють внутрішні, особисті джерела активності (переживання, мотиви та завдання педагога, його ціннісні орієнтації, світогляд, ідеали тощо) [11, с. 25-26]. У професійній позиції педагога виявляється не лише тип його діяльності, а й його особистість, характер соціальної орієнтації, тип громадянської поведінки. Вибір професійної позиції педагога залежить не тільки від широкого суспільного контексту, а й від рівня розвитку особистості самого педагога.

Отже, ступінь особистісної зорієнтованості у формуванні професійної позиції педагога – прямо залежить від його системи ціннісних орієнтацій, реалізованості самосвідомості.

Про особистісну зорієнтованість професійної педагогічної позиції викладача, говорить і В. І. Слободчиков, котрий зазначає, професійна позиція – унікальна і єдина у своєму роді. Вона одночасно є і педагогічно-особистіс-

ною (виявляється у всякій зустрічі дорослого та дитини), і педагогічно-професійною (виявляється при створенні умов досягнення професійних, педагогічних цілей).

Також, у контексті дослідження, важливою є думка І. Д. Беха, який вказує на унікальність професійної педагогічної позиції, оскільки він вважає, що вона є особистісно-професійною. Вчений наголошує, що педагог у своїй дійсно педагогічній позиції ніде і ніколи не зустрічається зі студентом як об'єктом (якщо він дійсно педагог); в особистісній позиції він завжди зустрічається з іншою людиною, іншою особистістю, а у власне професійній – з умовами її становлення і розвитку [8, с. 76].

Отже, особистісно-професійна позиція є основою для здійснення викладачем своїх внутрішніх потенцій в особистісному, соціальному та професійному планах. Для дослідження, це положення має суттєве значення в першу чергу тому, що основною умовою успішної діяльності викладача є його реалізація у вищезазначених трьох сферах. При цьому на перший план виходять риси особистості, які постійно проявляються в різних видах діяльності і відображають професійну адекватність викладача.

Таким чином, аналіз підходів до цього поняття показав, що поняття «професійна позиція особистості» використовується в різних значеннях, при цьому це не просто різні контекстуальні плани, а принципова відмінність в науково-понятійному значенні цього терміну. В одному випадку професійна позиція – це дещо зовнішнє щодо особистості, це умови, в яких повинна діяти особистість, проявляти себе. В іншому випадку поняття «професійна позиція» – структурне утворення особистості, її ядро.

Надалі доцільним вживати поняття «особистісно-професійна позиція викладача» яку визначаємо її як: *стійке структурне утворення особистості педагога, з його власними особистісними та професійними цінностями в педагогічній діяльності, що визначає систему ставлень та сукупність провідних мотивів діяльності, поведінки та спілкування.*

Висновок. Отже, особистісно-професійна позиція відбиває стійку, усвідомлену сукупність ставлень викладача до праці, до суспільства, до інших людей, до самого себе. Вона проявляється через систему установок, мотивів, цілей, цінностей, якими педагог керується і характеризує спосіб включення людини в хід життя. Поняття «особистісно-професійна позиція» є

тією характеристикою у процесі професіоналізації педагога, завдяки якій виникає можливість аналізувати одночасно як особливості особистості фахівця, так і його діяльність у зв'язку з реалізацією конкретного освітнього підходу. Вона охоплює ті особливості його свідомості, що актуальні у ситуаціях нововведень, зокрема готовність викладача працювати в умовах гуманістичної орієнтації освітнього процесу. Особистісно-професійну позицію можна розглядати як ціннісно-смысловий аспект самореалізації особистості викладача. Вона є основою для здійснення ним своїх внутрішніх потенцій в особистісному, соціальному та професійному планах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Абульханова-Славська К. А. Соотношение индивидуального и общественного как методологический принцип психологии личности // *Теоретические проблемы личности*. – М. : Наука, 1974. – С. 78-86.
2. Ален Е. Консультирование и психотерапия – сочетание методов, теории и практики / пер. с англ./ Новосибирск, 1987. – 268 с.
3. Ананьев Б. Г. О проблемах современного человекознания. – М. : Наука, 1974. – 380 с.
4. Андреева Г. М. Социальная психология. – М. : Наука, 1980. – 420 с.
5. Анциферова Л. И. К психологии личности как развивающейся системы // *Психология формирования и развития личности*. – М. : Наука, 1981. – С. 3-19.
6. Ассаджоли Роберто. Психосинтез: теория и практика. – М. : «REFL-book», 1994. – 314 с.
7. Асмолов А. Г. Личность как предмет психологического исследования. – М. : Наука, 1984. – 182 с.
8. Бех І. Д. Я як джерело духовного саморозвитку особистості / І. Д. Бех // *Педагогіка і психологія*. – 2011. – № 3 (72). – С. 5-16.
9. Боришевський М. Й. Самоактивність учнів у контексті їх світоглядних уявлень // *Психологія самоактивності учнів у виховному процесі: Навчально-методичний посібник/ За ред. М. Й. Боришевського*. – К. : ІЗМН, 1998. – С. 18-19.
10. Братусь Б. С. Аномалии личности. – М. : Наука, 1988. – 301 с.

11. Гільбух Ю. З., Киричук О. В. Шкільний клас: як пізнавати та виховувати його душу. – К. : Вища школа, 1994. – 216 с.
12. Гиппенрейтер Ю. Б. Введение в общую психологию. Курс лекций. – М. : ЧеРо, 1996. – 336 с.
13. Кон И. С. Социология личности. – М. : Политиздат, 1967. – 449 с.
14. В. Г. Філософія людиноцентризму в стратегіях освітнього простору / В. Г. Кремень. – К. : Педагогічна думка. – 2009. – 520 с.
15. А. К. Психология профессионализма / А. К. Маркова. – М.: Педагогика, 1996. – 121 с.
16. И. Н. Амбивалентность личности: Морально-психологический аспект. – М. : Наука, 1991. – 128 с.
17. Мясисев В. Н. Личность и неврозы. – М. : Наука, 1960. – 540 с.
18. Психологічний словник/ за ред. В. І. Войтко. – К. : Вища школа, 1982. – 215 с.
19. Психология: словарь / Под. общ. ред. Петровского А. В., Ярошевского Г. М. – М.: Политиздат, 1990. – 494 с.
20. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии. – М. : Педагогика, 1976. – 423 с.
21. Советский энциклопедический словарь / Гл. ред. А. М. Прохоров. – Изд. 3-е. – М. : Советская энциклопедия, 1984. – 598 с.
22. Adler A. *Uber den nervösen character*. Wiesbaden, 1912.

ТРАНСЛІТЕРАЦІЯ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Abulhanova-Slavskaya K. A. *Sootnoshenie individualnogo i obshchestvennogo kak metodologicheskii printsip psikhologii lichnosti* // *Teoreticheskie problemy lichnosti*. – М. : Nauka, 1974. – С. 78-86.
2. Alen E. *Konsultirovaniye i psihoterapiya – sochetaniye metodov, teorii i praktiki* / per. s angl. / Novosibirsk, 1987. – 268 s.
3. Anan'ev B. G. *O problemakh sovremennogo chelovekoznaniiya*. – М. : Nauka, 1974. – 380 s.
4. Andreeva G. M. *Sotsialnaya psikhologiya*. – М. : Nauka, 1980. – 420 s.
5. Antsiferova L. I. *K psikhologii lichnosti kak razvivayushchiesya sistemy* // *Psikhologiya formirovaniya i razvitiya lichnosti*. – М. : Nauka, 1981. – С. 3-19.
6. Assadzholi Roberto. *Psichosintez: teoriya i praktika*. – М. : «REFL-book», 1994. – 314 s.
7. Asmolov A. G. *Lichnost kak predmet psikhologicheskogo issledovaniya*. – М. : Nauka, 1984. – 182 s.
8. Beh I. D. *Ya yak dzherelo duhovnogo samorozvitku osobistosti* / I. D. Beh // *Pedagogika i psikhologiya*. – 2011. – # 3 (72). – С. 5-16.
9. Borishevskiy M. Y. *Samoaktivnost' uchniv u kontekstakh yih sotsialnykh uyavleniy* // *Psikhologiya samoaktivnosti uchniv u vishovnomu protsesi: Navchalno-metodichnyi posibnik* / Za red. M. Y. Borishevskogo. – К. : IZMN, 1998. – С. 18-19.
10. Bratus B. S. *Anomalii lichnosti*. – М. : Nauka, 1988. – 301 s.
11. Gilbuh Yu. Z., Kirichuk O. V. *Shkolnyi klas: yak plznavati ta vihovuvati yogo dushu*. – К. : Vischa shkola, 1994. – 216 s.

12. Gippenreyter Yu. B. *Vvedenie v obschuyu psihologiyu. Kurs lektsiy.* – M. : CheRo, 1996. – 336 s.
13. Kon I. S. *Sotsiologiya lichnosti.* – M. : Politizdat, 1967. – 449 s.
14. V. G. *Filosophiya lyudinotsentrizmu v strategiyah osvlnogo prostoru* / V. G. Kremen. – K. : PedagogIchna dumka. – 2009. – 520 s.
15. A. K. *Psihologiya professionalizma* / A. K. Markova. – M.: Pedagogika, 1996. – 121 s.
16. I. N. *Ambivalentnost lichnosti: Moralno-psihologicheskij aspekt.* – M. : Nauka, 1991. – 128 s.
17. Myasishev V. N. *Lichnost i nevrozyi.* – M. : Nauka, 1960. – 540 s.
18. *PsihologIchniy slovník/ za red. V. I. Voytko.* – K. : Vischa shkola, 1982. – 215 s.
19. *Psihologiya: slovar* / Pod. obsch. red. Petrovskogo A. V., Yaroshevskogo G. M. – M.: Politizdat, 1990. – 494 s.
20. Rubinshteyn S. L. *Problemyi obschey psihologi.* – M. : Pedagogika, 1976. – 423 s.
21. *Sovetskiy entsiklopedicheskij slovar* / Gl. red. A. M. Prohorov. – Izd. 3-e. – M. : Sovetskaya entsiklopediya, 1984. – 598 s.
22. Adler A. *Uber den nervozen character.* Wiesbaden, 1912.